

DEAN KOMEL

Meta Kušar z Deanom Komelom

KUŠAR: Kdor iz lastne iniciacije pozna pomembnost kulture, je zaskrbljen nad tem, kar se sedaj dogaja.

KOMEL: Problem se prav gotovo kaže tudi "generacijsko". Če vzamemo recimo literaturo, se nove generacije vzpostavljajo kot študentje primerjalne književnosti, slavistike ali filozofije, ni pa več spontanega vzpostavljanja generacije, ki smo ga bili navajeni v drugi polovici prejšnjega stoletja. To velja za umetniška in kulturna gibanja nasploh. Sam vidim enega ključnih razlogov v spremembi načina izobraževanja v srednjih šolah, kjer je zmanjšana vloga humanističnih predmetov. Sistem izobraževanja tudi ne spodbuja, da bi ljudje postajali osebnosti s svojim lastnim izrazom, ampak postanejo izobraženi ljudje, ki so samo bolj ali manj ustrezno opremljeni z določenimi znanji.

KUŠAR: Je res, da je ves svet pristal na informiranost, ne zna pa biti formiran?

KOMEL: Naša humanistična tradicija je bila seveda pol stoletja in več nenehno omejevana po ideološki plati; tudi na Zahodu je humanistika sicer "pod pritiski". Toda liceji v Italiji imajo recimo v programu še vedno tri ure filozofije na teden, pri nas pa gimnazije komaj spravijo skupaj eno uro. Študentje, s katerimi se srečujem na tujih univerzah, so veliko bolj pripravljeni diskutirati kakor slovenski. Iz šole so navajeni, da moraš priti do lastnega mnenja. Ve se, da samo tako osebnost vzdrži v sodobni kompleksni družbi. O tem na Slovenskem še ne premišljujemo.

KUŠAR: Slovenci smo prekomerno vadili oportunitizem, pa ne samo v komunističnih desetletjih, ampak že prej.

KOMEL: Zgodovinski pogoji so nas postavljali pod močnejše kulture in kdor se je hotel individualno uveljaviti, se je moral podrediti socialno, psihično, osebnostno, da ne rečem tudi jezikovno, kar ima posledice. Ko smo po prvi svetovni vojni dobili slovensko univerzo, smo zelo hitro formirali precej opazno intelektualno zaledje tudi doma. Zato smo imeli v dvajsetih in tridesetih letih dvajsetega stoletja zelo pestro dogajanje, ki pa ga je presekala določena ideologija in vse, kar se je kasneje na kulturnem področju dogajalo, je bilo nujno protiideologija. To je bila samo pozicija za-proti. Vse, kar se je vmes dogajalo, se je težko sprostito. Pričakovali bi, da bo z osamosvojitvijo samozavest večja, vendar ni. Sploh ni. Mislim celo, da je obremenjenost večja, kot je bila.

KUŠAR: Katera obremenjenost?

KOMEL: Z dvomom, ali bom zadostil tistim imperativom, ki jih postavlja potrošniška družba. Imperativ standarda, ki ga starši z vso težo prenašajo na otroke. V zvezi s tem se postavljajo tudi šolske zahteve, točkovni sistemi in vse to, kar po mojem meji že na absurdnost. Od evropskih komisij so že prišla opozorila, da je naš izobraževalni sistem narobe koncipiran, če imamo tako velik osip. Toda "sistem" je krivdo enostavno prevalil na "zgodovino" in gre neovirano naprej svojo pot.

KUŠAR: Ampak je grozno, ker mi tega ne jemljemo resno. Ne razmišljamo o tem. Ministrstvo za šolstvo se ne zaveda, da je prihodnost države na manj kot dvajset tisoč otrocih letno. Kakor da ni več pedagogov. Se vam zdi, da je Evropa mislila na permisivnost?

KOMEL: Kakšno permisivnost? Zahteve, ki jih zahodna družba postavlja ljudem, so še hujše kot pri nas, vendar pa v šoli pustijo, da ima učenec možnost samostojnega razvoja.

KUŠAR: Vedo, da je le samostojna osebnost kos velikim zahtevam.

KOMEL: Največ povem, če rečem, da se v Evropi le nekako ohranja tradicijo humanističnega pristopa, ki omogoča konfrontacijo. Če malo pogledamo italijanske, francoske ali nemške televizijske konference, lahko takoj zaznamo, da sogovorniki pustijo drugemu besedo že zato, da sploh lahko relevantno diskutirajo o stvari. Gre za tisto permisivnost, ki je med ljudmi potrebna, da se lažje sprejemajo. Na Slovenskem ne sprejemamo, ampak bolj odrinjamo drug drugega, zaradi česar je težko spregovoriti o kateri koli pomembni stvari.

KUŠAR: Izučeni konformisti smo, vemo, kako je treba komunicirati, misliti, kadar se spomnimo, da je prisila popustila, pa nimamo nič diferenciranega pokazati in se zato precej nekultivirano, neizdelano sproščamo.

KOMEL: Padle so vse ideološke nadgradnje, ostal je pa "model". Smer se je do neke mere spremenila, sama miselnost pa ne.

KUŠAR: Ali iz zgodovinske izkušnje filozofije lahko predlagate kaj, kar bi pospešilo individuacijo slovenskega naroda?

KOMEL: S tem vprašanjem se v zadnjem času precej ukvarjam. Pred leti je neapeljski inštitut za filozofijo, ki ima zelo bogato tradicijo in s katerim sodelujejo vsi relevantni evropski filozofi, vključno z Gadamerjem, naslovil na evropske vlade in parlamente posebno deklaracijo o pomenu filozofije za današnji čas. V njej se omenja, da je filozofija tradicionalno tista duhovnost, ki je omogočila evropskemu človeku, da je bil zmožen osmišljati lastno osebnost in gibanje družbe, znanost, politiko ... Ob vsem hudem, kar se je Evropi pripetilo v prejšnjih stoletjih, je bila filozofija vendar vzdrževalka smisla. Sedaj, v novih razmerah, v informativni družbi, ki zahteva visok življenjski ritem, bi lahko filozofija odigrala neko novo vlogo, saj ni le osmišljevalka, ampak tudi preizkus zmožnosti kulturnega, medčloveškega dialoga. Filozofija bi lahko bila spodbujevalka globljega srečevanja ljudi. Jasno, da ne samo ob kavi, ampak tudi na univerzah in v cerkvah.

KUŠAR: Je slovenska vlada sprejela deklaracijo o pomenu filozofije za današnji čas?

KOMEL: Morda jo je prejela, gotovo je pa ni sprejemala.

KUŠAR: A o filozofiji govoriva kot o starem filozofskem pojmu prijateljstva?

KOMEL: Da. Aristotel mu je v Nikomahovi etiki posvetil dve poglavji, danes pa nobena etika ne pomisli več na pojem prijateljstva, na *philia* kot nagnjenost, ki gre od enega k drugemu. Derrida je pred časom napisal študijo o tej nagnjenosti, z neko distanco seveda. Platon je vsa dela napisal v dialogih, kar kaže na vednost o drugem, ki nosi filozofijo. Prav v teh poglavjih o prijateljstvu je Aristotel razvil tudi prvo teorijo o samozavesti v evropski duhovni zgodovini, kjer pravi: s tem, da percipiram bit prijatelja, percipiram tudi svojo lastno bit, tako v drugem ljubim bit samega sebe. Pri tem uporabi pojem soznavanja (*synaisthesis*), kar bo kasneje postalo vest. Lastno identiteto oblikujemo v dialogu z drugim, to pa je nekaj, kar bi lahko filozofija dala sedanjosti. Filozofija "odpira besedo" v posebnem smislu. Recimo, da začnemo diskusijo o poeziji ali politiki. Zelo pomembno je, kako vpeljemo pogovor. Po televiziji lahko spremeljamo pogovore, tudi o pomembnih kulturnih temah, ampak zakaj nam ostaja

občutek, da so te oddaje zgolj zato, ker morajo biti, torej da zadostijo splošni kulturni potrebi in da upravičujejo samo ime nacionalne televizije. Na televiziji zelo redko pomislijo, kako pristopiti k obravnavi določenih problemov, da ti sploh postanejo resnični, filozofija pa je ravno na to zelo pozorna.

KUŠAR: Če bi bila filozofija in tisto, zaradi česar človek sploh začne filozofirati, bolj prisotno v osnovnem izobraževalnem procesu, bi se v medijih, na delovnem mestu in drugje pogovarjali bolj pristno. Če bi bili naši odnosi bolj pristni, pa bi bolje živeli.

KOMEL: Seveda, pomembno bi bilo, da se tudi sicer naučimo pogovarjati se drug z drugim. To je čisto enostaven prijem, ki bi ogromno prispeval, da bi se ljudje začutili kot osebnosti, ne pa kakor objekti nekega izobraževanja ali potrošniški subjekti.

KUŠAR: Pa ima pogovor sploh smisel, če nas kar naprej silijo, da se zagovarjamo, ker smo to, kar smo? Razgledanosti, znanja in empatije nihče ne potrebuje, ko se maha s pripadnostjo stranki. Če je nekomu dovoljeno, da svoj položaj v pogovoru uveljavi s statusom, že uveljavlja diktat, kako je treba o rečeh misliti. Pristni odnosi so najboljša osnova za uspešnost, ker človek v to, kar počne, vlaga čisto energijo.

KOMEL: Platon je rekel, da je filozofija pogovor duše s samo seboj. Kaj je s tem mislil? Pravzaprav to, da bistveno, kar je povedano v pogovoru, ne prihaja iz govorcev, ampak iz pogovora samega. V filozofskem pogovoru je močnejši tisti, ki pusti, da več pride iz razgovora. Ki pusti, da stvar sama spregovori, da pridejo zadeve na dan. To je zmožnost, ki so jo Grki pripisovali *logosu*.

KUŠAR: Mi delamo ravno obratno, saj ne pustimo, da stvari pridejo na dan.

KOMEL: Če se vse znanje od otroškega vrtca pa do študenta na univerzi in tudi do univerzitetnega profesorja, ki ima najvišji rang učitelja v državi, skrči na pridobivanje točk, če moraš nenehno razmišljati, kako si jih boš priboril, si ob vsako voljo za diskusijo. Kar se dogaja, je porazno, obenem pa ustvarja tudi peklenski tempo dogajanja na eni in naveličanost od vsega na drugi strani. Zmanjkujе časa, da bi se srečevali, hkrati pa je vsakogar preveč. Takšno miselnost bi morali zrahljati, zato je potrebna permisivnost, na katero nas opozarja Evropa, ki pa seveda ne pomeni nikakršne razpuščenosti. Če dopuščamo pogovor med ljudmi, dopuščamo človeškost samo. Že Aristotel je rekel, da se ljudje srečujemo zato, da bi se pogovarjali, ne pa, da bi se pasli.

KUŠAR: Kaj ugotavljate, če primerjate svoje univerzitetno predavateljsko okolje v tujini s tem, ki ga imate na Filozofski fakulteti v Ljubljani?

KOMEL: Res je, da se študentov na tujih univerzah ne da naslavlјati na enak način kakor v Ljubljani. Raven recepcije se vzpostavlja na podlagi drugačnih predpostavk. Gre za to, kar nekdo prinaša s seboj in kaj pričakuje. Na zahodnih univerzah so pričakovanja ožje usmerjena, ker pridejo poslušat predavanje z določenim interesom in od tebe zahtevajo, da jim točno to daš. Pri nas predavatelja na humanističnem študiju, kar filozofija je, zadene prevelika razpršenost. Velika je posebno na začetku, po treh, štirih letih se interes nekoliko izdiferencira, a le pri študentih in študentkah, ki dovolj intenzivno študirajo. V štirih letih ljubljanskega študija težko dosežemo, kar bi morali doseči, zato se zavzemamo za to, da bi študij filozofije trajal eno leto več.

KUŠAR: *Uvod v filozofsko in kulturno hermeneviko* ste lani predavali vzporedno v Ljubljani in v Trstu?

KOMEL: Da, deloma pa tudi v Freiburgu. Študentje na tujih univerzah nosijo s sabo neko percepcijo evropskega kulturnega modela, ki so ga bili deležni pri srednješolskem pouku. Zato se lahko osredotočim na podajanje, kaj se lahko v perspektivi zgodi. Pri nas je treba začeti z retrospektivo: kaj je bilo evropsko, kako nas ta evropskost zadeva. Določen čas moram porabiti, preden sploh lahko spregovorim o perspektivi. V sami kvaliteti študija ne bi mogel najti

velikih razlik. Res je pri njih vse bolj utečeno, ker je več zaslombe v tradiciji univerze kakor pri nas. Pred leti sem v Celovcu sodeloval pri razpravah o ustanovitvi fakulteto za kulturologijo, ki bi bila zasnovana na srečevanju romanskega, germanskega in slovanskega sveta, pa žal ni prišlo do realizacije oziroma je do nje prišlo v precej omejeni in nereprezentativni obliki. Vemo, da slovenski prostor še izraziteje povezuje te tri elemente in tu moramo aktivno delovati, pa tudi vztrajati pri jeziku. Jezik je tisto, česar v integracijah ne smemo zapustiti. Izkušnja, da se pogovarjam o filozofiji v različnih jezikih, mi potrjuje, da večjezičnost bogati. Če bi vsi pristali na angleščini, izkušnje z večjezikovnostjo enostavno ne bi bilo. Vsak vztraja pri svojem jeziku, s tem, da zna tudi druge. Študentom ne bi smelo biti pretežko prehajati s fakultete na fakulteto, potem ko v matičnem jeziku poslušajo predavanja, da doživijo dejansko evropsko koeksistenco. Denimo Hegla je nemogoče razumeti in razlagati v angleščini. Zanimivo je, kako se s tem soočajo Angleži, da pa bi bila recepcija Hegla na voljo le v angleščini, je nemogoče. Filozofske diskusije so dobrodošle ne zaradi ohranjanja jezika, ampak zaradi njegovega delovanja. Če jezik ne bo deloval, ga bomo res samo še ohranjali v muzejskih škatlah.

KUŠAR: Če že za filozofijo ni dobrodošla *lingua franca*, potem je za literaturo dobesedno prepovedana. Zelo dobro razumem, da smo morali imeti v prvih dneh krščanstva molitev v slovenskem jeziku. Kot pesnica čutim, da je prevajanje možno, če prevajalec duhovno vidi približno tako daleč kakor pisec. Če pa njuni duši, mogoče bi lahko rekla biti, ne prijateljujeta, ni nič; tudi dva Slovenca se slabo razumeta, če si nista blizu. Če se v pogovoru ne zblížata, potrebujeta "prevajalca".

KOMEL: To je tema, ki je povezana s sržjo mojih trenutnih ukvarjanj. Sam element prevajanja je zame že uveljavljen zgodovinski vidik posredovanja interkulturnega smisla evropskosti. Vemo, da se je preko prevodov Aristotela vzpostavila celotna sholastika. S prevodi Biblije je prihajalo do družbenih pregibov. Zunanja plat prevajanja je dobro poznana, a kar vi omenjate, je tiho učinkovanje prevoda. Kot ljudje tega zgodovinskega prostora smo v medsebojnem prevajanju, in na to opiram koeksistenco različnosti. Po mojem se je že zgodovinsko potrjevala. Ni naključje, da so protestantje uporabljali za prevajanje besedo *izlaga*, razlaga, interpretacija. Prevod ni zunanji element evropske duhovnosti, ampak njeno notranje gibalno, saj se prevaja smisel, *logos*, *slovo*. V prevajanju že deluje smisel sam. Tako filozofskega kot literarnega prevoda ni mogoče opraviti z zgornje ravni pomena, ampak mora biti notranje, globoko smiselno. Pesmi ne moremo prevesti, treba jo je prepesniti, in tudi filozofije ne moremo prevesti, ampak jo premisliti. Na primer sv. Cirilu in Metodu ni šlo samo za prevajanje pomenov besed iz enega jezika v drugega, ampak je bil osnovni namen to, da se je v drugem jeziku sploh vzpostavil smisel. Ko sta prevedla *Logos* v starocerkveno slovanščino kakor *Slovo*, je to

pomenilo ustanovitev kulture, ustanovitev slovanskih kultur, ki so se potem samostojno oblikovale. Tako je bistvo besede ustvarilo tudi besedo. V ruščini na primer *bit* pomeni vsakdanjik, to je prav tisti vsakdanjik, ki nam "težko leži". Ruski avantgardist Majakovski je zapisal, da je treba razbiti *bit*, torej vsakdanjost v svoji inerciji in vasezaprtosti. V hrvaščini *bit* pomeni bistvo, v slovenščini pa niti ne vemo, če *bit* ni umetno skovana, ker pa tako rekoč nič ne pomeni, skoraj pomeni nič.

KUŠAR: Čutim jo kot sredico bitja.

KOMEL: Naziv *bitje* se je tudi oblikoval v starocerkveni slovenščini z neposrednimi prevodi iz grških tekstov. Prevajanje literature je, kakor da bi želeli premestiti pokrajino; s sabo moramo vzeti vsa občutja, vso razpoloženost, vse razleganje in razprostrtje. Poezija nam omogoča, da prisluhnemo drug drugemu in se nam odpre pokrajina jezika. Hote uporabljam to metaforo, da ne bi kdo mislil, da so znaki jezik. Jezik je ambient, v katerem živimo.

KUŠAR: To me spominja na idejo, ki jo je prof. Nace Šumi pred desetletji vrgel v javnost na koroških kulturnih dnevih, kjer je trdil, da je pokrajina močnejša od etnije.

KOMEL: Ne samo po poetoloških naukih velikih romantičnih mislecev in pesnikov, ampak tudi po učenju zunajevropskih duhovnosti je jezik tisto območje, ki se odpira med zemljo in nebom. Ta odprtost tvori razprostrtost pokrajine. Krajinskost nastopa kot odpiranje zemlje nebu in vzvratno. Tu prvotno spregovarja govorica. Tudi takrat, ko onemi. To odpiranje govorce je zelo oddaljeno od lingvističnih teorij, ki jih cenim, vendar govorico najprej dojemamo tako, da ji prisluškujemo, iz poezije, ne iz lingvističnih teorij. Poezija kaže v skrivnost govorce kot območja našega prebivanja na zemlji, pod nebom. Molka na Orientu imanentno spada v jezik in govor, kar na zelo sugestiven način izkazuje recimo japonska no drama. Evropska filozofska tradicija je relativno pozno prišla do vrednosti molka v govorici.

KUŠAR: Kdaj?

KOMEL: Šele v prejšnjem stoletju. Prej je bil jezik vedno obravnavan kot dejavnost, izraz duha. Ko je prišla izkušnja krize evropskega človeštva, se je v različnih filozofskih smereh kot poskus iskanja poti iz krize zgodil obrat k jeziku. Vse smeri v prejšnjem stoletju, od fenomenoloških, hermenevističnih, eksistencialističnih, do analitičnih, strukturalističnih in kritične teorije družbe, so se zadržale pri fenomenu jezika. Pa ne zato, ker se je lingvistika okrepila, ampak je bilo ravno obratno. Ker je jezik postal kritičen pojem, ki zadeva tisto samolastno človeka samega, se je okrepilo jezikoslovno raziskovanje. Filozofski

odgovori so bili različni, rad bi izpostavil samo dva avtorja: Ludwiga Wittgensteina in Martina Heideggra. Oba sta molk in tišino obravnavala kot element, iz katerega govorica pristno govori. Šele ko molčimo, resnično govorimo. Naš pregovor pravi: Kdor molči, devetim odgovori.

KUŠAR: Kaj pa se v molku zgodi?

KOMEL: Molk je po eni strani meja, na kateri lahko izkušam jezik in tisto, kar sem jaz sam v razmerju do njega. Če je pesem pred nami, je izziv dojeti jezik, pa ne samo tistega oprijemljivega, znakovnega, ampak tudi tistega, ki govori z izmikanjem. Pesništvo govori tako, da molči in nas mika, se izmika. Zato smo premaknjenci govorice.

KUŠAR: Zakaj v družbenem življenju molk dobi tudi obraten pomen?

KOMEL: Zaradi onesnaženja z družbenimi učinki jezika. Dojemanje jezika skozi evropsko zgodovino je izrazito politično. Umetnost retorike je nastopila v funkciji omogočanja politične kompetence. Grki so vedeli, da je tisti, ki je jezikovno kompetenten, tudi politično učinkovit. Njihova izobrazba je sledila bodisi vzgledu retorike bodisi matematike. Danes so ta prostor retorike (agoro) zasedli mediji, ki zato določajo tudi način politične reprezentacije. Funkcija politike se je medializirala, pa če se tega hočemo zavedati ali ne. Ko govorimo o razmerju med oblastjo in mediji, moramo vedeti, da mediji pravzaprav delijo oblast s politiko. Ne le, da od francoske revolucije naprej veljajo za četrto vejo oblasti, vprašanje je, ali niso mediji danes celo naddeterminanta politike, če sprejememo, da gre za produkcijo politike na medijski osnovi. Tudi pri nas mediji z ustvarjanjem oblasti opredeljujejo "politično kulturo".

KUŠAR: Kakšna pa je?

KOMEL: Kritičen sem do političnih strank, ker se niso uspele programsko profilirati. Programske teze niso razvidne, hkrati pa tudi ne način, kako je možno v perspektivi program uresničiti. Poslušamo politične floskule, ki omejujejo politično dogajanje.

KUŠAR: Ali niso tudi v Nemčiji politični programi na glavo obrnjeni: levičarji zagovarjajo desničarske ideje, desničarji pa imajo v mislih socialno državo?

KOMEL: Ja, ob tem, da so utečeni neki drugi mehanizmi, ki olajšujejo percepcijo. Nemčija je dobro vzpostavljena država, Slovenija pa ne. Če bi se pri nas stranke programsko profilirale, bi prispevale k temu, da bi se proces vzpostavljanja pravne države pospešil.

KUŠAR: Če ima stranka program, ima ideje.

KOMEL: Seveda. Na primer imeti idejo o tem, kaj bo s Slovenci ob vstopu v Evropsko skupnost? Kaj bo s slovenskim naravnim okoljem? Kako bo z našo prometno infrastrukturo? Pa s slovensko kulturo kot nosilko slovenske identitete? Kako bo s šolstvom, ki je ohranjevalec naroda? To ni resna politika, če samo ob nekih priložnostih ponuja neke odgovore. Moramo poznati načelo, iz katerega se v konkretnih primerih izhaja. Namesto tega se nam ponuja izmišljeno delitev na leve in desne. Stranke celo verjamejo, da zagovarjajo desnico ali levico, pa je sploh ne. To ustvarja zmedo v časopisnih člankih, v debatah, medijskih omizjih, v ljudskem mnenju in šibi kritiko oblasti. Tudi tam, kjer naj bi na videz bila neka programska povezava, je dejansko ni. Kadar ima politika program, si ne more privoščiti od njega odstopiti, kadar se ji zljubi. Pri nas lahko politik poruši vsakršno vsebino, ker to verjetno omogoča vsebina politike same.

KUŠAR: Izgleda, da to bolj velja za ene politike kakor za druge. Ne da bi bili moralisti, toda najbrž že moramo reči, da politike brez načelnosti ni?

KOMEL: Načelo je glavni vzvod političnega delovanja. Druga stvar pa je, kako bo politik iskal sredstva za uresničitev načel, kjer si lahko privošči marsikaj. Zaradi medijske reprezentacije politike je načelnost še toliko bolj pomembna. Dan za dnem poslušamo, da velik del Slovencev živi na robu revščine, da mladi nimajo zaposlitve, ko končajo šolanje, da pada nataliteta in podobno. Normalno bi bilo, da mislimo o političnih vzvodih za spremembo takega stanja. Ali stranke res nimajo nič ponuditi? Se res ne more zgoditi nič novega, mimo tega, kar že je? Pa "obremenjujoč odnos" do preteklosti. Brez tradicije ne more nič nastati, vendar je bila pri nas dolga desetletja ideologija ta, ki ji je pripadala zgodovinska naloga, da gradi prihodnost. Danes ideologija deluje kot vračanje v preteklost in ta preteklost zapolnjuje prostor političnega učinkovanja, čeravno bi politika morala odpirati perspektive prihodnosti. Politično vzeto smo tako rekoč brez tradicije in brez prihodnosti in v tem se perpetuira oblast zaradi oblasti.

KUŠAR: Jaz čutim sredino kot nacionalni kompleks.

KOMEL: S sredino se zamaskira odsotnost tipičnih potez. Pri nas obstaja tudi podmena, da je zagotovilo političnega uspeha apolitičnost, to pa je sredina. Slovenska politična sredina je sama sebi namen. Bolj ko se vsi silijo vanjo, manj političnih zadev prihaja iz nje. Politika bi morala sredino odpirati, ne pa da se zapira vanjo.

KUŠAR: Pri filozofiji imamo individuum, ki lansira svoje spoznanje.

KOMEL: Osnovno vprašanje, kdo je človek, ni vprašanje po človeku nasploh, ampak je zastavljeno v prvi osebi: kdo sem? Enak pomen ima znan delfski izrek Spoznaj samega sebe. Vprašanje človeka je zastavljeno kot vprašanje meni samemu, zato se filozofija reprezentira po individuumu, ki se lahko dvigne v duhu. Druga raven, osebnost, ki je posledica individuacije, pa je individualnost, ki sebe izrazi s tem, da vstopa v medčloveški prostor. Zato je pomembno, da se vzgojimo kot individuumi, da bi znali to individualnost osebnostno posredovati v družbi.

KUŠAR: C. G. Jung je rekel, da postanimo to, kar smo, zato, da se uresničimo in da bi čim bolj služili potrebam kolektiva.

KOMEL: Morda bi namesto "služenje potrebam kolektiva" rekli "ustvarjanje skupnosti" za individuum, ne preko njega. To je opredelilo naš evropski način bivanja, je pa tudi temelj politike. Evropa ni končana zgradba in tudi Slovenci bomo morali postati njeni "gradbeniki", drugače bomo sami sebe izvrgli, četudi bomo "notri". Smo v bolj izpostavljenem stanju, kakor smo bili prej, ko nismo imeli države.

KUŠAR: Kako je v tem primeru z bitjo? Preži destrukcija, ker se nismo brigali zanjo?

KOMEL: Pozaba biti je nekaj, kar spada k biti. Nauk, ki ga je Heidegger pustil o tem, je, da se ne spozablamo nad to pozabo. To ni nekaj, kar bi kot ljudje mogli preseči, ne smemo pa se spozabiti nad to pozabo. Načini spozabljanja so zelo dobro vidni v ekologiji, v totalitarizmih, ki se spozabijo nad bitjo kot nekim osnovnim etosom, nad tistim, čemur so rekli Grki *aidos*, strahospoštovanje in sram. *Physis* prvotno pomeni tisto, kar vznika samo iz sebe in kar nam daje bistveno mero, zgodovinsko pa se je ta odnos vzpostavil tako, da smo začeli naravo obravnavati kot tisto, s čimer razpolagamo. Francis Bacon je lepo rekel – če ne moreš od narave drugače izsiliti spoznanja, jo pač priviješ. Ne smemo se spozabiti, da nam je narava skrita.

KUŠAR: Pri globinski psihologiji govorimo o diferencirani čustvovalnosti, na katero se navezuje etična in moralna norma. Seveda eni trdijo, da je ključen strah, vendar kdor pozna človeka, ve, da ni glavni strah, ampak empatija. Na kaj filozofija priprena etiko?

KOMEL: Lahko bi začela pri Heraklitu. En njegov fragment se glasi: Etos je človeku demon. Demonsko pri Grkih se da razlagati s tem, kar nam je dodeljeno, usojeno. Gre za sprejemanje človeške mere, kar poudarja že prej omenjen izrek Spoznaj samega sebe, kar bi pomenilo najdi svojo mero. To je tisti imperativ, s katerim gre filozofija na pot. Tudi Heraklit nalaga *aidos*, sram in strahospoštovanje. Če preskočimo h Kantu, najdemo isto. Ko formuliraš svoj kategorični imperativ,

deluj tako, da bo drug človek smoter in ne sredstvo tvojega delovanja; če poenostavim, poudari "Achtung vor dem Gesetz", občutje spoštovanja pred zakonom. Z izkazovanjem spoštovanja pred tem, kar si nalagam kot načelo svojega delovanja, se dvignem kot osebnost, postanem počelo samega sebe. Tako Grki kot Kant človeški etos zasnujejo na tem, da je v človeškem delovanju nekaj, kar kaže hkrati pravilnost in nepravilnost delovanja, neka vest od dobrem in slabem. Zato bo Aristotel rekel, da je *praksis* kot človeškemu bistvu pripadno delovanje nekaj, kar je samo po sebi zadostno, ker izkazuje človeka za dobrega ali slabega. V tem se oglašča glas vesti, ki ima široke aspekte v duhovnosti, ne samo v krščanstvu, tudi v grški misli in eksistencializmu.

KUŠAR: Ali pa vedske tradiciji.

KOMEL: Vest, kakor beseda pove, je nekaj, kar nam govori tako, da nam da vedeti. Če boste brali *Bit in čas*, boste videli, da se fenomen vesti pri Heideggerju veže na fenomen molka. Zanj je bil zelo odločilen Kierkegaardov vpliv. Pri vzhodnjaški miselnosti se ti fenomeni morda javljajo čisteje, saj je v evropski duhovnosti vse bolj diskurzivno.

KUŠAR: Vest se oglašča, če pa jo sistematično ignoriramo, se neha oglašati.

KOMEL: Vest evropske človeškosti je tudi sposobnost za lastno krizo oziroma tisto, kar je Nietzsche imenoval nihilizem. V začetku dvajsetega stoletja je zajel občo človeško kulturo, je pa dekadenca ravno tistega duha, ki je zrasel iz evropskega humanizma. To je po mojem eden največjih paradoksov razvoja evropskega duha – da humanistične vrednostne postavke pokažejo nihilistične tendence. Če beremo Kafka, to veje ven. To soočenje je specifično.

KUŠAR: A ni nihilizem produkt narcisoidnega humanizma, ki se je vzpostavljal kot resnični humanizem, pa to ni bil?

KOMEL: Marksizem je bil tudi v resnico in pravico prepričana humanistična reakcija na nihilizem socialno-ekonomskega tipa in je kot tak privedel do konsekvenc, ki so bile še hujše kot vzroki.

KUŠAR: Če delno vidiš problem, ga delno rešuješ in zabredeš v še večjega.

KOMEL: Če to poveževa z oglašanjem vesti, lahko rečem, da obstaja določeno tveganje razglašenosti, ki ga moramo sprejeti. Ne smemo si delati prevelike iluzije, da vedno poslušamo vest, ker včasih poslušamo neubranost ali to, kar s kulturno oznako imenujemo dekadenca, ki je drugo ime za nihilizem. Tem stanjem moramo priznati relevantno. To nas je doletelo kot ljudi Zahoda; bit se nam sama prikazuje na ta način, da se nam odmika. Sprejmimo stanje nihilizma

kot svoje faktično stanje, v katerem bi morali iskati določeno komunikacijo. Danes se srečujemo s fenomenom segregacije družbe, individualne, skupinske, kulturne. To v veliki meri onemogoča normalno komunikacijo. Imamo kompleksno družbo, v kateri se komunikacija vzpostavlja na umeten način: preko medijev, s komunikativnim nadzorom; v sami bazi je razglašena in popolna onesnaženost s truščem, preglašenostjo, ko se v džungli nikogar več ne sliši. Mogoče je zdaj bolj pomembno vprašanje, kaj naj vem in izvem o drugem, kakor kaj je vednost o meni samem. Kdo sem jaz? Kdo si ti? Tako se glasi naslov Gadamerjeve študije o Celanu. Sicer na veliko razglašena etika priznavanja drugega marsikaj zamegljuje, o drugem se zgolj govori, ne da bi nam prišlo globlje v zavest, kako drugega zares sprejemamo. Sprejemamo le še informacije.

KUŠAR: Bi rekli, da mediji sedaj igrajo tisto vlogo, ki jo je prej partija?

KOMEL: Ja, samo da se imamo mi ob tem za svobodne. Mediji mobilizirajo naše mnenje; tudi če človek nima mnenja, mu ga medij začne ustvarjati.

KUŠAR: Bojim se, da ne bi iz načina življenja, ki ima funkcijo, naredili folklore.

KOMEL: Kljub samostojnosti smo Slovenci sedaj v zelo kritičnem trenutku zgodovine, ker smo na povsem odprtem prostoru. Na taki odprtosti še nikoli nismo bili. Zato ne morem pristajati na "ohranjanje" jezika. Živ jezik hoče spontanost, ki izhaja sama iz sebe. Veliko sem razmišljal o narodnem elementu pri Slovencih. Privoščil bi si kritiko liberalne pozicije, ki narodni moment obravnava ločeno od elementa liberalizma. Razumevanje naroda je v Evropi poudarjeno liberalistično. Vendar me bolj kot ta subjektivizem naroda zanima bivanjska jezikovna narodenost. Kakor v pokrajini najdem možnost razgovora s samim seboj, tako mi narod kot skupnost daje možnost, da se pogovarjam kot individuum. V narodno praznem prostoru ne morem obstajati, zato narodno nekako spada k individuaciji.

KUŠAR: Se zdaj lahko vprašava, zakaj so narode vzpostavili pesniki?

KOMEL: Pri nemškem so bili tudi filozofi. Kaj rečemo, ko rečemo "Prešeren"? Gre za dogodek v jeziku, ki ni vezan na njegovo individualnost, ampak se je ta individuacija zgodila v jeziku in je prenosljiva. Kot model služi za stičišče identitete. Je pa na tem nekaj skrivnostnosti. Pridemo do jedra obstoja človeške skupnosti. Kje je človeška skupnost naseljena? Na kak način smo mi naseljeni? S par hišami? Ne, skupnost se naseljuje z jezikom. "Prešeren" je način, kako smo mi kot prebivalci tega naroda naseljeni v jeziku. Eden od pomenov biti je prav naselitev. Veliki pesnik nam posreduje akt same naselitve. Husserl bo uporabil besedo *Stiftung*, ustanovitev, pri Hölderlinu jo slišimo v verzu: *Kar pa ostaja, ustanavljajo pesniki*.